

دانشگاه گیلان و بوشهر
تحصیلات تکمیلی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ (ایران دوره اسلامی)

عنوان:

رقابتهای استعماری در خلیج فارس از پایان صفویه تا اوایل قاجار

استاد راهنما:

دکتر مسعود مرادی

استاد مشاور:

دکتر عباسعلی آذرنیوشه

تحقیق و نگارش:

عمار حیاتی

(این پایان نامه از حمایت مالی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهره مند شده است)

بهمن ۱۳۸۷

۱۱۱۶۹۱

کتابخانه مرکزی دانشگاه گیلان

۱۳۸۸ / ۲ / ۱۶

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان « رقابتهای استعماری در خلیج فارس از پایان صفویه تا اوایل قاجار » قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی توسط دانشجو عمار حیاتی تحت راهنمایی استاد پایان نامه دکتر مسعود مرادی تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

عمار حیاتی

(نام وامضاء دانشجو)

این پایان نامه ۴ واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ ۱۷/۱۱/۱۳۸۷ توسط هیئت داوران بررسی و درجه خیب به آن تعلق گرفت.

تاریخ	امضاء	نام و نام خانوادگی	
۸۷/۱۱/۱۷		دکتر مسعود مرادی	استاد راهنما:
۸۷/۱۱/۱۷		دکتر عباسعلی آذر نیوشه	استاد مشاور:
۸۷/۱۱/۱۷		دکتر عبدالرسول خیراندیش	داور ۱:
۸۷/۱۱/۱۷		دکتر کورش صالحی	داور ۲:
۸۷/۱۱/۱۷		دکتر محمد علی زهرا زاده	نماینده تحصیلات تکمیلی:

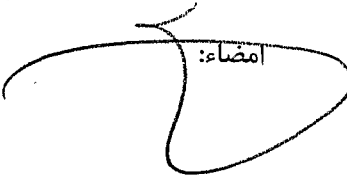
تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب عمار حیاتی تأیید می‌کنم که مطالب مندرج در این پایان‌نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان‌نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می‌باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو: عمار حیاتی

امضاء:

تقدیم:

به اساتید بزرگوارى که در طول دوران تحصیلى ام از محضر آنها کسب فیض کرده و از زلال دانش، معرفت و

اخلاق کریمه آنها، همواره رفع تشنگی نموده ام.

تقدیم:

به حامیان زندگی ام، آنها که همواره مشوق و یاور من بوده اند.

پدر و مادر

خواهر

برادران

دوستانم

و دو غنچه زندگیمان با داد و یکتا.

سپاسگزاری

برخود لازم می‌دانم که قبل از همه مراتب تشکر و امتنان خویش را از زحمات ارزنده استاد گرامی آقای دکتر مسعود مرادی که در تمام مراحل تهیه و تدوین این پژوهش، در نهایت مهربانی و گشاده‌رویی از راهنمایی‌های گرانسنگ خویش مرا بهره‌مند نمودند، ابراز نمایم.

از زحمات و مساعدت‌های ارزشمند استاد مشاور محترم جناب آقای دکتر عباسعلی آذرنیوشه نیز صمیمانه تشکر و قدردانی می‌نمایم.

چکیده:

خلیج فارس در جنوب غربی آسیا و جنوب کشور ایران و در موقعیتی حساس و استراتژیک قرار گرفته و از دیرباز یکی از آبراههای بزرگ بین‌المللی و مراکز مهم اقتصادی و بازرگانی جهان محسوب می‌شده است. در دوره صفویه این منطقه به دلیل امنیت و ثباتی که شاهان صفوی ایجاد کرده بودند رونق گرفته و به محلی برای بازرگانان و تجار تبدیل شد. ولی با فروپاشی دولت صفویه که بیش از دو قرن تسلط خود را بر مناطق شمالی و جنوبی خلیج فارس و دریای عمان حفظ کرده بود، خلأ قدرتی ایجاد شد که به ظهور دزدان دریایی در بخشهای جنوبی و شورشیان و یغیانی در برخی از مناطق خلیج فارس منجر شد. از طرفی خلیج فارس از قرن ۱۶ م/ ۱۰ ه. ق به کانونی برای رقابتهای استعماری پرتغال، انگلیس، هلند و فرانسه تبدیل شده بود. که این دولت‌ها از خلأ قدرت مرکزی استفاده کرده و با ایجاد ارتباط با دزدان دریایی و برخی از شیوخ عرب اقدام به اشغال مناطق استراتژیک در حوزه این دریا برای دستیابی به هندوستان کردند و با تصرف برخی از جزایر، تقویت دزدان دریایی و شیوخ در ایجاد حکومت‌های شیخ‌نشین در بخشهایی از خلیج فارس و نیز ایجاد روابط استعماری با برخی از حکام محلی در داخل ایران و پرداخت رشوه به عوامل و مزدورانشان در صدد تسلط خود بر این منطقه برآمدند که حتی از برخی از حکام محلی نیز به نفع خود و به ضرر رقیبانشان بهره جستند. رقابت آنها در دوره افشاریه و زندیه نیز ادامه یافت ولی سرانجام این دولت استعماری انگلستان بود که با داشتن نیروی دریایی قدرتمند و کنار زدن دیگر رقبا و طرح مسائلی چون مبارزه با دزدان دریایی و منع تجارت برده زمینه را برای نفوذ خود در خلیج فارس در قرون بعدی فراهم کرد. به طوری که حضور استعمارگران در خلیج فارس در چگونگی حاکمیت ایران بر این منطقه استراتژیک تأثیرات ناگواری برجای گذاشت. این پژوهش در صدد است که مناسبات استعماری در خلیج فارس با توجه به خلأ قدرت سیاسی ایران از فروپاشی صفویه تا اوایل قاجار را بررسی کند.

کلید واژه‌ها: خلیج فارس، اقیانوس هند، پرتغال، انگلستان، هلند، فرانسه، دفاتر تجاری، رقابت‌های سیاسی، دزدان دریایی، نادرشاه، کریم خان زند

بخش مقدماتی

۲.....	مقدمه.....
۴.....	چارچوب طرح تحقیق.....
۷.....	بررسی منابع.....

بخش اول: موقعیت جغرافیایی و حضور استعمارگران در خلیج فارس

فصل اول: موقعیت خلیج فارس

۱۵.....	۱-۱-۱) موقع جغرافیایی.....
۱۶.....	۱-۱-۲) شکل گیری خلیج فارس.....
۱۷.....	۱-۱-۳) اهمیت استراتژیکی، اقتصادی سیاسی خلیج فارس.....
۲۰.....	۱-۱-۴) جغرافیای سیاسی.....

فصل دوم: ورود اروپاییان به شرق و تصرف نقاط استراتژیک

۲۲.....	۱-۲-۱) روی آوردن اروپاییان به شرق.....
۲۵.....	۱-۲-۲) طلایه داران پرتغالی در شرق.....
۲۸.....	۱-۲-۳) قدرتهای سیاسی حوزه اقیانوس هند در آستانه ورود پرتغالیها.....
۲۹.....	۱-۲-۴) (پرتغالیها) استعمار در خلیج فارس.....
۳۳.....	۱-۲-۵) شاه اسماعیل و مسأله هرمز.....
۳۵.....	۱-۲-۶) بازگشت آلبوکرک و فتح هرمز.....
۳۷.....	۱-۲-۷) قیامهای ضد استعماری در قلمرو هرمز.....
۴۰.....	۱-۲-۸) وضع هرمز در قرن یازده هجری.....
۴۱.....	۱-۲-۹) بیرون راندن پرتغالیها از هرمز و باز پس گیری بندر گامبرون.....
۴۷.....	۱-۲-۱۰) بندرعباس مرکز تجاری خلیج فارس.....

فصل سوم: اروپاییان در خلیج فارس دوره صفوی

- ۱-۳-۱) هلند و شرکت هند شرقی هلند..... ۵۰
- ۱-۳-۲) هلندیان در خلیج فارس در عصر صفوی..... ۵۱
- ۱-۳-۳) انگلیس و کمپانی هند شرقی انگلیس..... ۵۷
- ۱-۳-۴) انگلیسیها در خلیج فارس در عصر صفوی..... ۶۱
- ۱-۳-۵) فرانسویان و ورود کمپانی هند شرقی فرانسه به خلیج فارس..... ۶۷
- ۱-۳-۶) عثمانی و خلیج فارس در عصر صفوی..... ۷۱
- ۱-۳-۷) پیامدهای رقابتهای قدرتهای اروپای در خلیج فارس در سده هفدهم..... ۷۲
- ۱-۳-۸) موقعیت خلیج فارس در آستانه قرن هجدهم میلادی..... ۷۶

بخش دوم: رقابتهای استعماری در خلیج فارس
در قرن هجدهم میلادی (در دوره های افشاریه و زندیه)

فصل اول:

- خلیج فارس در عصر افشاریه و استعمارگران..... ۷۹
- نیروی دریایی ایران در دوره نادرشاه در خلیج فارس..... ۸۰

فصل دوم: دولتهای اروپایی در دوره افشاریه ۱

- ۲-۲-۱) انگلیسی ها در خلیج فارس دوره نادرشاه..... ۸۶
- ۲-۲-۲) هلندیان در خلیج فارس دوره نادرشاه..... ۹۳
- ۲-۲-۳) فرانسویان در خلیج فارس دوره نادرشاه..... ۹۶
- ۲-۲-۴) جنگهای هفت ساله در اروپا..... ۹۸

فصل سوم: دولتهای اروپایی در دوره زندیه

- ۲-۳-۱) کریم خان زند و انگلیسیها..... ۱۰۲
- ۲-۳-۲) انتقال نمایندگی هند شرقی انگلیس از بندر عباس..... ۱۰۳
- ۲-۳-۳) بندر عباس در نیمه دوم قرن دوازدهم هجری..... ۱۰۵
- ۲-۳-۴) انتخاب بوشهر برای تأسیس تجارتخانه توسط انگلیسیها..... ۱۰۶
- ۲-۳-۵) مرحله دوم مذاکرات هند شرقی انگلیس با ایران..... ۱۱۰
- ۲-۳-۶) مرحله سوم روابط کریم خان با انگلیسیها..... ۱۱۲
- ۲-۳-۷) کریم خان و هلندیان..... ۱۱۶
- ۲-۳-۸) رفتن هلندیان از بندر عباس..... ۱۱۶
- ۲-۳-۹) هلندیان در جزیره خارک..... ۱۱۶
- ۲-۳-۱۰) روابط هلندیان با کریم خان..... ۱۱۷

۱۲۰.....(۲-۳-۱۱)فرانسویها و کریم خان زند.....

بخش سوم: اوضاع سیاسی ایران از اواخر صفویه تا اوایل قاجار در ارتباط با خلیج فارس

فصل اول:

تاخت و تاز اعراب مسقط در زمان شاه سلطان حسین در اواخر دوره صفویه..... ۱۲۶.....

فصل دوم: اوضاع سیاسی خلیج فارس دوره افشاریه:

۱۳۰.....(۳-۲-۱) اوضاع سیاسی اواخر دوره صفویه و دوره افشاریه مربوط به خلیج فارس.....

۱۳۲.....(۳-۲-۲) اقتدار سیاسی روسای قبایل وطویف در پس کرانه های خلیج فارس.....

۱۳۴.....(۳-۲-۳) بنی معین.....

۱۳۴.....(۳-۲-۴) قواسم.....

۱۳۶.....(۳-۲-۵) آل مذکور.....

۱۳۷.....(۳-۲-۶) اوضاع سیاسی پس از مرگ نادر و روی کار آمدن کریم خان.....

۱۳۹.....(۳-۲-۷) مسأله دزدان دریایی در خلیج فارس.....

فصل سوم: اوضاع سیاسی خلیج فارس دوره زندیه

۱۴۴.....(۳-۳-۱) مسائل سیاسی دوران زندیه مربوط به خلیج فارس.....

۱۴۴.....(۳-۳-۲) کریم خان و مسئله میر مهنّا.....

۱۴۶.....(۳-۳-۳) میر مهنّا و اخراج انگلیسیها از بندر ریگ.....

۱۴۷.....(۳-۳-۴) افزایش اقدامات و قدرت میر مهنّا.....

۱۴۸.....(۳-۳-۵) حملات میر مهنّا به خارک.....

۱۴۹.....(۳-۳-۶) پایان کار میر مهنّا.....

۱۴۹.....(۳-۳-۷) کریم خان و اعراب بنی کعب.....

۱۵۲.....(۳-۳-۸) کریم خان و مسئله عمان.....

۱۵۳.....(۳-۳-۹) کریم خان و فتح بصره.....

۱۵۴.....(۳-۳-۱۰) لشکرکشی و فتح بصره.....

۱۵۸..... نتیجه

۱۶۳..... سالشمار وقایع.....

۱۶۵..... جدول

۱۶۵.....	جدول
۱۶۶.....	نقشه ها
۱۷۳.....	منابع و مأخذ

چکیده به زبان انگلیسی

بخش مقدماتی

مقدمه، چارچوب طرح تحقیق و بررسی منابع

مقدمه :

رساله حاضر با عنوان رقابتهای استعماری در خلیج فارس از پایان صفویه تا اوایل دوره قاجار به بررسی حضور استعمارگران و اروپائیان در خلیج فارس و رقابت با یکدیگر و روابط آنها با دولت ایران و قدرتهای منطقه ای خلیج فارس می پردازد. که قدرتهای منطقه ای شامل، حکام سواحل خلیج فارس مثل : حکام بندرعباس ، اعراب بنی معین ، جواسم ، مسقط ، میرمهنای بندرریگی بودند. تا آنجایی که تاریخ نوشته شده، نشان می دهد خلیج فارس همواره بخش پر اهمیتی از جهان بوده است. از دیرباز برخی از پدیده های جغرافیایی در پیدایش و تحول تمدن و سرنوشت آنها موثر بوده اند که از جمله آنها می توان به وجود رودخانه ها ، آبها و آبراهها اشاره کرد . که در میان آبراههای مهم دنیا خلیج فارس در گذشته دور به لحاظ موقعیت بسیار حساس جغرافیایی و استراتژیکی ، قرار گرفتن بین تمدنهای اطراف و اهمیت بازرگانی از قدیم مورد توجه ملت های بزرگ بوده و از هنگامی که بشر توانایی مسافرت در دریاها را یافت این منطقه همیشه به صورت یکی از نقاط مهم مورد توجه دولت های بزرگ قرار گرفت . و همواره نقش خود را به عنوان شاهراه ارتباطی از دوران باستان ایفا کرده است . نام این واحد جغرافیایی از زما نهی قدیم به علت مجاورت با سرزمین فارس و تسلط پارسیان بر آنها همواره « خلیج فارس » بوده است . این منطقه در حد فاصل خاورمیانه و در حد فاصل سه قاره آسیا ، اروپا و آفریقا و در مرکز توجه جهانیان قرار داشته و دارد و به عقیده برخی از باستان شناسان تمدن بشری در نزدیکی آبهای آن شکل گرفته است . اهمیت آن به دلایل زیادی بوده که از جمله می توان به چند نکته اشاره کرد :

۱- خلیج فارس از نظر جغرافیایی دریای نیمه بسته ای است که بازوی اقیانوس هند به شمار می رود و در مدخل آن اقیانوس هند واقع شده و تنگه هرمز کلید آن می باشد . علاوه بر آن به علت صید ماهی ، مروارید و صدف از دیرباز از مراکز مهم اقتصادی و بازرگانی جهان محسوب می شده است که این نقش از هنگام گسترش امپراتوری های بزرگی چون هخامنشیان ، یونانیان ، مقدونیه ، پارتیان و ساسانیان اهمیت بیشتری یافته است . این آبراه در دوره هخامنشیان از اهمیت بازرگانی زیادی برخوردار بود و با حفر کانال سوئز ارتباط تجاری آن بادیاری مدیترانه از طریق اقیانوس هند برقرار شده است.

۲- خلیج فارس به علت راه داشتن به اقیانوسها و دریاهای آزاد در طول تاریخ مورد توجه ملل حاشیه آن قرار گرفته به طوری که اقوام و دولتهایی که در سواحل آن بودند از آن به عنوان کانال صدور و پیام تمدن خود استفاده می کردند!

۱ . احمد اقتداری ، خلیج فارس ، تهران : شرکت سهامی کتابهای جیبی ، ۱۳۵۶ ، ص ۱۴ تا ۴۱ .

هنگامی که اروپائیان توانستند دماغه امید نیک را دور زده و به سمت شرق حرکت کنند استعمار، حاکمیت خود را بر سراسر منطقه خاور زمین گستراند و خلیج فارس نقش خود را در زمینه های بازرگانی و ارتباطات و سیاسی تجدید کرد و مرکز این تشکیلات شناخته شد و به هنگام گسترش رقابتهای سیاسی و استراتژیک قدرتهای اروپایی در خاور زمین خلیج فارس به عنوان یک حلقه پر اهمیت در اهداف استراتژیک آنها مورد توجه قرار گرفت. به همین دلیل هر یک از قدرتهای اروپایی بر حسب منافع خود به خلیج فارس وارد شدند و قسمتهایی از آنرا به تصرف درآوردند به طوری که از قرن ۱۶م تا ۱۰ه پرتغالیها به عنوان اولین گروه استعمارگر به مدت یکصد و پانزده سال بر خلیج فارس تسلط داشته تا هندوستان و دریاهای اطراف آن را کنترل کنند و بعد از این کشور نیز انگلستان، هلند و فرانسه هر کدام با تشکیل کمپانی های هند شرقی درصدد دست یافتن به اهداف خود برآمدند. به طوری که مثلاً انگلستان از خلیج فارس به عنوان یکی از قلمروهای نظامی و پایگاههای پیش قراول امپراتوری هندوستان محافظت می کرد^۱ و با دیگر دولتها برای تسلط بر این منطقه در رقابت بود. دولت اروپایی روسیه نیز هرچند که در سراسر قرن هجدهم به خلیج فارس نیامدند ولی از این جهت که شروع حرکت آنها بعداً به سمتی است که خلیج فارس را هدف خود قرار داده و هندوستان را متحدید می کنند و با روی کار آمدن کاترین دوم قدرتمند شده و تصمیم می گیرند وصیتنامه پترکبیر که دستیابی به هندوستان و رسیدن به آبهای گرم بود را اجرا کنند و از وضع آشفته ایران به نفع خود استفاده کرده و به سمت قفقاز و گیلان و نقاط دیگر پیشروی میکنند نیز برای دوره های بعد و در قرن نوزدهم مهم است..

هر چند که قدرتهای اروپایی در ابتدا به قصد منافع تجاری و بازرگانی به خلیج فارس آمده بودند ولی در نهایت منافع سیاسی و نظامی نیز به آن اضافه شد. ولی فروپاشی دولت صفوی که دو قرن تسلط خود را بر مناطق شمالی و جنوبی خلیج فارس حفظ کرده بود خلأ قدرتی را ایجاد کرد که به شورش و طغیان قبایل و قدرت گیری دزدان دریایی انجامید به طوری که این قدرت گیری مشکلات زیادی را برای دولت مرکزی در دوره های افشاریه و زندیه ایجاد کرد و از طرفی بعضی از روسای این طوایف نیز تحت حمایت استعمارگران اروپایی قرار می گرفتند تا اقتدار سیاسی ایران را به خطر انداخته و بتوانند از خلأ قدرت مرکزی نهایت استفاده را ببرند که نمونه آنرا در عدم همکاری و ایجاد مشکلاتی برای نادر در تأسیس نیروی دریایی می بینیم. در دوره زندیه نیز رقابتهای آنها با یکدیگر ادامه داشته به طوری که هر کدام از کمپانیهای اروپایی توانسته امتیازات مهمی را از دولت ایران بگیرند و در نقاط مختلف کشور نمایندگی ایجاد کنند که انگلیسیها بوشهر و هلندیها نیز خارک را بدست آوردند. پس می توان گفت که استعمارگران از خلیج فارس به عنوان دروازه هندوستان استفاده کردند به طوری که هر کشوری که بر این منطقه

۱. ر. وادالا، خلیج فارس در عصر استعمار، ترجمه شفیع جوادی، تهران: انتشارات سحاب، ۱۳۵۶، ص ۷۹.

مسلط بود هندوستان را نیز در اختیار می گرفت و در پایان قرن هجدهم و در قرنهای بعد این انگلستان بود که توانست دیگر رقبا را کنار بزند و خلیج فارس را به یک دریاچه بریتانیایی تبدیل کند. در یک جمله می توان بیان کرد که حضور پرتغالیها در اقیانوس هند و خلیج فارس از جهات گوناگون مثل یک الگوی اساسی به شدت مورد توجه سایر اروپائیان و از جمله انگلستان، هلند و فرانسه واقع شد. پرتغالی ها و روشهای آنها به عنوان روشهایی موفق از سوی دیگر کشورها به شدت مورد توجه قرار گرفت و علاوه بر آن سیاستها و برنامه های پرتغالی ها زمینه های مساعدی را برای ورود سایر اروپایی ها فراهم کرد و زمینه را هموار کرد.

چارچوب طرح تحقیق:

هدف این رساله بررسی رقابت‌های استعمارگران در منطقه خلیج فارس و مبارزه با یکدیگر برای دستیابی به این نقطه حساس و استراتژیک جهانی و همچنین روشن نمودن علل نفوذ هر چه بیشتر استعمارگران در خلیج فارس و نیز تأثیراتی که این رقابتها بر اوضاع منطقه خلیج فارس گذاشته می باشد.

سوالات:

- ۱- چه عواملی باعث حضور استعمارگران در خلیج فارس شد؟
- ۲- آیا فروپاشی صفویه در هرج و مرج خلیج فارس نقش داشت؟
- ۳- آیا شیوخ عرب و راهزنان دریایی رودر رو با ایران قرار گرفتند؟
- ۴- آیا استعمارگران اروپایی از خلیج فارس به عنوان یک منطقه استراتژیک در جهت گسترش اهداف استعماری خود استفاده کردند؟
- ۵- رقابت دولتهای اروپایی با یکدیگر در خلیج فارس و عکس العمل آنها در برابر هم چگونه بوده است؟

فرضیات:

- ۱- اروپائیان برای تجارت و بازرگانی و نیاز به کالاهای مشرق زمین و حفظ مستعمرات خود به این نقطه حساس وارد شدند.
- ۲- فروپاشی صفویه که دو قرن ثبات و امنیت را در خلیج فارس حفظ کرده بود باعث شد که طوایف و قبایل سواحل خلیج فارس دست به شورش و راهزنی بزنند و باعث ناامنی در این منطقه شوند.
- ۳- شیوخ عرب و راهزنان دریایی نیز به خاطر عدم وجود حکومت مقتدر مرکزی قدرتمند شدند و به سواحل حمله می کردند و استعمارگران نیز آنها را تحت حمایت گرفتند به طوریکه در قرنهای بعد انگلیس با شیوخ عرب

قراردادهایی را منعقد کرد و به بهانه وجود راهزنان دریایی و مبارزه با آنها توانست سیاست استعماری خود را به پیش ببرد .

۴- استعمارگران از خلیج فارس نه تنها به عنوان بازاری برای تجارت و فروش کالاهای خود استفاده می کردند بلکه از این منطقه به عنوان دروازه هندوستان نیز یاد می کردند و در دوره قدرتمندی روسیه، از ایران و خلیج فارس به عنوان حایلی در مقابل این دولت استفاده می کردند و از این منطقه در جهت گسترش اهداف خود نهایت سود را می بردند .

۵- حضور دولتهای قدرتمند در یک نقطه استراتژیک در کنارهم خود به معنی مهم بودن این منطقه و رقابت با یکدیگر برای رسیدن به اهداف آنها بوده و همین حضور، خود به خود باعث درگیری و رقابت نظامی می شد که بعضی مواقع این دولتها با ارتباط برقرار کردن با دولت مرکزی ایران سعی در بیرون کردن دیگر رقبا از میدان را داشتند .

پیشینه تحقیق:

لازم به ذکر است که این مسأله تاکنون مورد بررسی جدی و جامع قرار نگرفته و در صورتی که به خوبی انجام گرفته شده باشد می تواند گوشه های تاریکی از تاریخ ایران در این منطقه حساس و استراتژیک را روشن سازد . هر چند که درباره خلیج فارس از چندین سال قبل تاکنون به تدریج کتابها و مقالات بسیاری نوشته شده است و به علت اهمیت ویژه ای که این ناحیه از حیث ارتباط و موقعیت استراتژیک دارد هنوز هم این تحقیقات ادامه دارد و برای ما ایرانیان گذشته از اهمیت جهانی خلیج فارس که تنها دریای آزادی است که ما را با جهان پیرامون مربوط می سازد و سرتاسر کرانه های شمالی آن در قلمرو ایران قرار دارد بررسی این موضوع لازم و ضروری به نظرمی رسد

روش تحقیق :

روش تحقیق در این رساله ، روش کتابخانه ای است . یعنی گردآوری اطلاعات و تحلیل موضوع بر اساس اطلاعات گردآوری شده از منابع و مآخذ با استنتاج عقلی بوده است و تا حد امکان نیز سعی شده که از منابع دسته اول و مفید استفاده شود. ولی چون منابع دسته اول ایرانی توجه چندانی به خلیج فارس نداشته اند به همین دلیل از کتابهایی که به طور مستقیم از اسناد کمپانیهای اروپایی استفاده کرده اند بهره گرفته ام . مثلاً کتاب های ویلم فلور محقق هلندی، کتاب منافع بریتانیا در خلیج فارس و خلیج فارس در عصر استعمار و غیره.

در ثبت تاریخ رویدادها از تاریخ میلادی و تاریخ هجری قمری استفاده شده است به طوریکه حرف (م) بیانگر تاریخ میلادی و حرف (ه) بیانگر تاریخ هجری قمری رویدادهاست .

و چون ممکن است که تلفظ بعضی از اسامی نامفهوم باشد سعی شده تا حد ممکن به وسیله حروف لاتین این مشکل نیز حل شود .

رساله به سه بخش کلی تقسیم شده که بخش مقدماتی شامل مقدمه و بررسی روند تحقیق در این رساله و معرفی منابع است .

در بخش اول اهمیت جغرافیایی و سابقه تاریخی ورود استعمار به خلیج فارس و همچنین آمدن پرتغالیها ، انگلیسیها ، هلندیها و فرانسویها به خلیج فارس تا پایان قرن ۱۷ و تشکیل کمپانیهای اروپائی و دادن امتیازات به اروپاییان مورد بررسی قرار گرفته است .

در بخش دوم نیز به حضور اروپاییان در دوره افشاریه و به خصوص در نیمه دوم قرن هجدهم میلادی در دوره زندیه و رقابت با یکدیگر و گرفتن امتیازات از دولت ایران پرداخته شده همچنین در این بخش به اوضاع اروپا بخصوص جنگهای هفت ساله نیز اشاره شده است .

سپس در بخش سوم نگاهی کلی به تاریخ سیاسی ایران در سالهای آخر حکومت صفویه ، دوران افشاریه و زندیه در ارتباط با مسائل خلیج فارس پرداخته شده است و همچنین به موضوع دزدان دریایی نیز اشاره شده است .

بررسی منابع :

مورخان دوره های صفویه و افشاریه و زندیه بیشتر به توصیف جنگها و سلسله نسب این سلسله ها پرداخته اند و این نیز مسلم است که بیشتر نقاطی را که صحنه درگیریها و نبردهای این پادشاهان بوده است را مورد توجه قرار داده اند و کمتر به مسائل مربوط به خود خلیج فارس و سواحل آن پرداخته اند . در دوره نادرشاه نیز بیشتر به شرح کارها و نبردهای او پرداخته شده و در زمان بعد از مرگ او نیز چون مدعیان سلطنت از قسمتهای مرکزی ایران پایین تر نمی رفتند و بیشتر در قسمتهای آذربایجان ، لرستان و اصفهان قرار داشتند خود به خود توجه آنها به امور جنوب کشور کمتر می شد و تا زمانی که کریم خان به جنوب کشور توجه نکرده بود مورخان نیز به این قسمت توجه چندانی نداشتند ولی برای آشنایی با تاریخ سیاسی این سلسله ها به این منابع نیز نیاز مبرم است . ولی از طرف دیگر اسناد به جای مانده اروپاییها که در دوره صفویه و افشار و زندیه در خلیج فارس و سواحل آن به امور بازرگانی و تجارتي مشغول بودند این کمبود اطلاعات درباره خلیج فارس را تا اندازه ای از بین می برد . این منابع اطلاعات مفصلی را درباره این منطقه در اختیار ما می گذارد . ولی ما ابتدا به منابع و مآخذ اصلی دورآنها افشاریه و زندیه که به آنها کتب منشأ^۱ می گویند می پردازیم .

الف - منابع ایرانی :

۱- تاریخ جهانگشای نادری تألیف میرزا محمد مهدی استرآبادی

این کتاب یکی از منابع اصلی درباره دوره افشاریه و به خصوص نادر شاه افشار است میرزا محمد مهدی فرزند میرزا محمد نصیر از منشیان زبر دست اواخر عهد صفوی و دوره نادریه عملاً وزیر و اسماً منشی الممالک نادرشاه بوده است نام های دیگر این کتاب تاریخ نادری یا روزنامه ظفر^۲ است این کتاب در سال ۱۳۴۱ هجری شمسی به همت سید عبدالله انوار جزو و انتشارات انجمن آثار ملی چاپ شده است. میرزا مهدی از کسانی است که نثر طولانی و پر لفظ و معنای عصر صفوی را رها کرد و نثر مختصر ولی پر معنایی را به کار برده و به ما کمک زیادی در شناخت دوره نادرشاه افشار می کند. این کتاب درباره هجوم افغانها به اصفهان و کرمان وهمچنین درباره

^۱ غلامرضا ورهرام، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زندیه، تهران: انتشارات معین، ۱۳۶۸، ص ۱۲.

^۲ استرآبادی، میرزا مهدی خان، جهانگشای نادری، به اهتمام سید عبدالله انوار، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی و فرهنگ، ۱۳۷۷، ص ۱۲.

نادرشاه واقدمات او اطلاعات ارزنده ای در اختیار خواننده می گذارد. در این تحقیق از این کتاب در قسمت اوضاع سیاسی زمان نادر واقدمات او استفاده شده است. استرآبادی کتاب دیگری به نام دره نادره یا تاریخ عصر نادرشاه نیز دارد که این کتاب نثری بسیار سنگین و دشوار و پر از لغات عربی است. این کتاب نیز در سال ۱۳۴۱ هجری شمسی توسط دکتر سید جعفر شهیدی تصحیح و انجمن ملی آن را چاپ کرد.

۲- عالم آرای نادری: تألیف محمد کاظم وزیر:

این کتاب نوشته مردی است که خود را محمد کاظم وزیر دارالملک مرو نامیده است. او از کسانی است که اطلاعات کامل و جامعی درباره دوره نادر شاه افشار به ما می دهد. او خود را از قزلباشان مرو می داند و پدرانش را از قاجارهای نواحی تبریز معرفی کرده که شاه عباس اول آنان را به مرو کوچ داده است. او ظاهراً کتاب خود را در سال ۱۱۶۶ هجری به پایان برده و نیز به نظر می رسد که او خود کتاب خویش را به نام عالم آرای نادری نامیده است و چون در اغلب وقایع حضور داشته و مشاهدات خود را نقل کرده تألیف او اهمیت خاصی دارد. این کتاب مفصل ترین زندگی نامه نادرشاه افشار و تاریخ حوادث روزگار اوست که مطمئن در شناخت نادر، دوران او و وجود طوایف و قبایل در نواحی جنوبی کمک زیادی به این تحقیق می کند. نثر او ادیبانه نیست بلکه سهیل و گاهی عامیانه است و بعضی از لغات را لفظاً غلط به کار برده ولی کتابی بسیار مفید است مخصوصاً که تنها یک نسخه از آن در دنیا بیشتر پیدا نشده و نسخه موجود در سه جلد خطی ابتدا در بخارا بوده و بعد به کتابخانه بخش شرقی و فرهنگستان علوم شوروی منتقل شده و جلد دوم و سوم کتاب را در سال ۱۹۱۵ میلادی بار تولد یافته و جلد اول را در سال ۱۹۳۹ میکلو خوماکلای روسی پیدا کرده است.

۳- تاریخ گیتی گشا تألیف میرزا محمد صادق نامی اصفهانی:

نویسنده این کتاب میرزا محمد صادق از سادات موسوی اصفهان است و در شعر « نامی » تخلص می کرده و به همین خاطر به میرزا محمد صادق نامی شهرت یافته است. این کتاب از میان منابع دوره زندیه از منابع مهم و کامل است که مورد استفاده منابعی چون گلشن مراد نیز قرار گرفته است. این کتاب شامل وقایع پس از مرگ نادر شاه تا سال ۱۲۰۰ ه. ق است. نویسنده چون خود معاصر وقایع با وقایع بوده اطلاعات ارزشمندی را در اختیار ما قرار می دهد. او همچنین از اقدامات نادر درباره کشتی سازی نیز سخن گفته است. این کتاب نیز در مورد شورشها و آشوبهای بعد از مرگ نادر و اقدامات میرمهنا و بنی کعب و دیگر طوایف اطلاعات خوبی دارد که به ما در قسمت مربوط به اوضاع سیاسی ایران مربوط به خلیج فارس کمک می کند و دارای دو ذیل می باشد: یکی ذیل میرزا عبد الکریم بن علی رضا الشریف که شاگرد نامی بوده و دیگری تألیف آقا محمد رضا نیشابوری است. این کتاب را استاد سعید نفیسی در سال ۱۳۱۷ ه. تصحیح کرده و به چاپ رسانیده ولی در سالهای اخیر استاد عزیز الله بیات

آن را ساده نویسی کرده و استفاده از آن ساده تر شده است و هر چند درباره روابط ایران با کشورهای اروپایی مطالب قابل توجهی ندارد ولی اصلی ترین منابع دوره زندیه است .

۴- تاریخ گلشن مراد تألیف میرزا ابوالحسن غفاری کاشانی:

گلشن مراد یا تاریخ زندیه تألیف ابوالحسن غفاری است که غفاری به مناسبت نام علی مراد خان زند کتاب خود را « گلشن مراد » نامیده است . این کتاب شامل تاریخ ایران در سالهای ۱۱۶۷ تا ۱۲۰۳ هـ . ق . می باشد . نثر آن پر است از کنایات و استعارات و حجم آن از گیتی گشا بیشتر است . چون علاوه بر مطالبی که از گیتی گشاداشته شرح حال عرفا و شعرا او داستانهایی نیز درباره کریم خان نیز آورده است ارزش آن نیز همانند کتاب گیتی گشا است و یکی از منابع مهم دوره زندیه است . این کتاب نیز در مورد دوران زندیه و همچنین اقدامات میرمهنا و دیگر طوایف و ارتباط آنها با هم مورد استفاده قرار گرفته شده است .

۵- فارسنامه ناصری تألیف میرزا محمد حسن حسینی فسایی:

موضوع این کتاب تاریخ و جغرافیای فارس است . نویسنده کتاب را در سال ۱۳۱۲ هـ تمام کرده و آن را به ناصر الدین شاه تقدیم کرده است . این کتاب بوسیله رستگار فسایی تصحیح شده و دارای دو جلد که جلد اول آن از تاریخ فارس از صدر اسلام تا سال ۱۳۰۰ هـ و دوم به بیان جغرافیایی فارس و شهرها و روستاهای آن می پردازد و از جمله کتابهای است که درباره خلیج فارس ، نواحی پس کرانه ای مطالب مهمی دارد .

ب- منابع خارجی:

این منابع شامل خاطرات و سفر نامه ها می شود . که این خاطرات بوسیله کسانی نوشته شده اند که در جریان قضایا و مسائل نظامی و سیاسی و تجاری منطقه قرار داشته اند . سفر نامه ها نیز نوشته خارجیانی است که یا به اقتضای موقعیت سیاسی و یا به خاطر سیر و سیاحت به ایران مسافرت کرده اند و حاصل سفر و مشاهدات خود را تحت عنوان سفر نامه نوشته اند . بیشتر این کتابها توسط کسانی نوشته شده اند که در ایران و هندوستان دارای سمت های سیاسی بوده اند و از آنجا که این کتابها حاوی اطلاعات فراوانی درباره امور سیاسی ، اقتصادی و استراتژیکی خلیج فارس هستند در نوع خود دارای ارزش فوق العاده ای هستند . مثل: